

Izučavanje islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu 2005–2013. godine

Ehlimana Memišević¹

Sažetak

Kao jedan od velikih svjetskih pravnih sistema, islamsko pravo izučava se na mnogim akademskim institucijama uz primjenu različitih metodoloških pristupa i u različitim institucionalnim okvirima. Predmet ovog istraživanja je izučavanje islamskog prava u okviru Katedre za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu, u periodu 2005–2013, na osnovu analize nastavnih i izvedbenih planova i programa, udžbenika i ostale obavezne i dopunske literature na predmetima dodiplomskog, postdiplomskog i doktorskog studija. Budući da se izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine, obim izučavanja islamskog prava dovoljan je za profil kadrova koje školuje Pravni fakultet u Sarajevu.

Gljučne riječi: islamsko pravo, Pravni fakultet u Sarajevu, reforma visokog obrazovanja

I. Uvod

Islamsko pravo, kao jedan od velikih svjetskih pravnih sistema, danas se izučava na akademskim institucijama muslimanskog i nemuslimanskog svijeta uz primjenu različitih metodoloških pristupa i u različitim institucionalnim okvirima. U osnovi se, s obzirom na cilj, može identifikovati nekoliko modela njegovog izučavanja. Tako se islamsko pravo izučava u okviru programa za obrazovanje uleme, u okviru programa za obrazovanje šerijatskih sudija, programa za uporedno izučavanje prava, te u okviru programa općih islamskih studija.²

¹ Ehlimana Memišević je viša asistentica na Pravnom fakultetu u Sarajevu.

² Fikret Karčić, *Islamske teme i perspektive* (Sarajevo: El-kalem, 2009), str. 33-46.

Prema tome, osim na teološkim fakultetima, islamsko pravo izučava se i na pravnim fakultetima. Naime, kursevi o islamskom pravu i pravnoj nauci čine sastavnu i obaveznu komponentu svakog nastavnog plana i programa svih pravnih fakulteta u muslimanskom svijetu. Osim toga, uočava se povećan broj kurseva o islamskom pravu na pravnim fakultetima u Velikoj Britaniji, Sjedinjenim Američkim Državama, kao i Evropi, u posljednjih nekoliko godina.³

Pri tome se uočavaju različiti pristupi u izučavanju, kao i različita terminologija. Naime, na pravnim fakultetima u muslimanskim zemljama islamsko pravo izučava se kao pozitivno pravo, (jedini izvor ili jedan od izvora),⁴ uglavnom, u okviru programa za obrazovanje šerijatskih sudija. Na zapadnim pravnim fakultetima izučava se u okviru programa za uporedno izučavanje prava, kao i programa općih islamskih studija, gdje se izučava u širem kontekstu, s posebnim akcentom na mogućnost primjene u savremenom dobu. Shodno tome, u muslimanskim zemljama najčešće se koristi termin Šerijat (ili šerijatsko pravo) dok se u nemuslimanskim zemljama uobičajeno koristi termin islamsko, ili, rjeđe, muslimansko pravo.

Predmet ovog istraživanja je izučavanje islamskog prava u okviru Katedre za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu u periodu od 2005–2013. Analizirat će se nastavni i izvedbeni planovi i programi, udžbenici, kao i ostala obavezna i dopunska literatura na predmetima Katedre, u okviru kojih se izučava islamsko pravo, nakon reforme visokog obrazovanja (u periodu 2005–2013). Istraživanjem će biti obuhvaćen program dodiplomskog (I ciklus), postdiplomskog (II ciklus) i doktorskog studija (III ciklus).

Od akademske 2005/2006 godine, na dodiplomskom studiju (I ciklus) na Katedri za historiju prava i komparativno pravo uvedeni su sljedeći predmeti u okviru kojih se izučava islamsko pravo: *Komparativna pravna historija*, *Moderne pravne kodifikacije*, *Bosansko komparativno pravo*, *Pravne kulture* (izborni predmet), *Stare kodifikacije* (izborni predmet), *Sekularna država na Balkanu* (izborni predmet).

Na postdiplomskom studiju (II ciklus) islamsko pravo izučava se u okviru predmeta: *Izabrane teme iz komparativne pravne historije* na Historijsko-pravnom smjeru, *Komparativno pravo* na Komparativno-pravnom smjeru, *Razvoj pravne misli u BiH* na Komparativno-pravnom smjeru, *Savremeni problemi pravne reforme šerijatskog prava* (izborni predmet na Historijsko-pravnom i Komparativno-pravnom smjeru), *Sekularizam i nacionalna država* (izborni predmet na Historijsko-pravnom i Komparativno-pravnom smjeru).

Na doktorskome studiju islamsko pravo izučava se u okviru obaveznog predmeta općeg smjera *Pravne kulture Jugoistočne Evrope* i obaveznog predmeta Pravo-historijskog i Komparativno-pravnog smjera *Bosansko pravo: tranzicija i tradicija*.

³ Shaheen S. Ali, „Approaches to Teaching and Learning of Islamic Law: Sharing Some National and International Perspectives“, <https://www.heacademy.ac.uk/node/2820>, pristupljeno 15. 3. 2014.

⁴ Fikret Karčić, *Studije o islamskom pravu i institucijama* (Sarajevo: El-Kalem i CNS, 2011), str. 166-211.

Budući da se islamsko pravo izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine, uslovno rečeno, može se govoriti o dva modela izučavanja: u uporednom historijsko-pravnom kontekstu, i kao dio nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine.

U nastavku ćemo ukratko ukazati na historijski kontekst primjene islamskog prava u Bosni i Hercegovini, zatim izučavanje islamskog prava od osnivanja Pravnog fakulteta u Sarajevu do reforme visokog obrazovanja i uvođenja Bolonjskog procesa akademske 2005/2006. godine, te dati analizu izučavanja islamskog prava u uporednom historijsko-pravnom kontekstu, i kao nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine.

II. Historijski kontekst

Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini primjenjivalo se od uspostavljanja osmanske vlasti do iza Drugog svjetskog rata.⁵

U okviru Osmanske države u kojoj je važio princip povezanosti religije i države (*din ve devlet*), odnosno model organskog jedinstva religije i države, islamsko pravo je bilo pozitivni izvor prava, koje se primjenjivalo po personalnom principu na muslimane. Istovremeno su pripadnici priznatih konfesija – pripadnici kršćanskih denominacija i jevreji imali vlastitu konfesionalnu organizaciju (*millet*) i pravo da primjenjuju svoje vjersko i običajno pravo u pitanjima ličnog statusa (brak, porodica, nasljeđivanje) i crkvenim pitanjima. Osim toga, svjetovno pravo sadržano u kanunima, koje je obuhvatalo cjelinu propisa običajnog porijekla (*urf*) i koje je moralo biti u saglasnosti s islamskim pravom, primjenjivalo se po teritorijalnom principu na sve podanike Osmanske države.

Prema tome, uspostavljanjem osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, kao „najjisturenijoj osmanskoj pokrajini“, ⁶ islamsko pravo postalo je pozitivni izvor prava za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Njegova primjena bila je vezana za postojanje i djelatnost državnih šerijatskih sudova.

Osmanskim reformama poznatim kao *tanzimat* (1839–1876) dolazi do sužavanja primjene islamskog prava. Nadležnost šerijatskih sudova ograničava se na pitanja bračnog, porodičnog i nasljednog prava muslimana, vakufske stvari i izvjesne radnje u izvanparničnom postupku. Šerijatski sudovi od općih postaju specijalne sudske institucije.

U okviru austrougarske okupacije i tokom prve jugoslavenske države muslimani su uživali status priznate vjerske zajednice s pravom da primjenjuju islamsko pravo u personalnim stvarima putem državnih šerijatskih sudova. U tom smislu

⁵ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 115-131.

⁶ Mustafa Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006), str. 38.

njihov status bio je sličan statusu drugih muslimanskih manjina koje su živjele u nemuslimanskim državama.⁷

Primjena šerijatskog prava za muslimane u Jugoslaviji nije bila mogućnost, već obaveza, budući da se Ugovorom o zaštiti manjina zaključenim u Sen Žermenu 10. septembra 1919. godine Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca obavezala da će osigurati da se pitanja porodičnog i ličnog statusa reguliraju u skladu sa šerijatskim pravom i muslimanskim običajima (čl. 10).⁸ Ove odredbe prenijete su u Vidovdanski ustav, čijim je članom 9. određeno da „u porodičnim i nasljednim stvarima muslimana sude državne šerijatske sudije“.⁹ Kao i u doba Austro-Ugarske, primjena šerijatskog prava nije bila stvar vjerske autonomije, već posebno uređena grana državnog pravosuđa.¹⁰

Takva situacija trajala je sve do 1946. godine, kada su Zakonom o ukidanju šerijatskih sudova na području Narodne republike Bosne i Hercegovine ukinuti šerijatski sudovi, čime islamsko pravo zvanično prestaje biti pozitivni izvor prava. Međutim, iako norme šerijatskog prava nisu sankcionirane držvom prinudom, i dalje su relevantne za muslimane u Bosni i Hercegovini. Naime, budući da norme šerijatskog prava predstavljaju pravila ponašanja s religijskim, etičkim i pravnim sankcijama, u odsustvu pravnih posljedica, njihov religijski i etički aspekt i dalje je relevantan. Na taj način, šerijatski propisi u BiH transformisali su se u religijske i etičke norme i kao takvi relevantni su za muslimane.¹¹

III. Izučavanje islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu do 2005. godine

Na Pravnom fakultetu u Sarajevu, osnovanom 1946. godine, islamsko pravo nikada se nije izučavalo kao samostalni predmet.¹² U periodu od osnivanja Fakulteta do početka devedesetih godina samo se uzgredno spominjalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*.

Bez ulaska u detaljnu analizu, na ovom će se mjestu ukratko dati prikaz izučavanja islamskog prava u okviru navedenih predmeta. U prvom udžbeniku

⁷ Fikret Karčić, „Od prava do etike: proces modernizacije i reinterpretacija šerijata u BiH“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, LII (2009), 225-234.

⁸ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 83.

⁹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 83.

¹⁰ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 127.

¹¹ Karčić, „Od prava do etike“, str. 225-234.

¹² Jedan od osnivača Pravnog fakulteta u Sarajevu bio je prof. dr. Mehmed Begović, prvi nastavnik na predmetu Šerijatsko pravo, osnovanom 1926. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu. Taj predmet su umjesto kanonskog prava bili obavezni slušati i polagati studenti islamske vjeroispovijesti. Pogledati: Mustafa Imamović, *Bilješke o razvitku i metodu historijsko-pravne nauke* (Sarajevo: Samostalno autorsko izdanje, 2008), str. 162.

Opšte istorije države i prava,¹³ koji je preuzet s Pravnog fakulteta u Zagrebu,¹⁴ islamsko pravo izučavalo se u okviru poglavlja „Turska (Osmanlijska) država i pravo.“ „Osmanlijsko pravo“ izučavalo se na tri stranice, s fokusom na njegove izvore, pri čemu se uočava primjena crkvenih (kršćanskih) termina u opisivanju. Tako se *idžma* definira kao „jednoglasne odluke otaca islamske crkve“.¹⁵

Ističući da je muslimansko pravo sadržavalo „vjerske dogme o čišćenju i pranju, o molitvi, o postu, o hodočašću u Meku, o ratu protiv nevjernika“ navodi se da su propisi o ratu naročito interesantni „jer u mnogo čemu pokazuju djelovanje ideološke nadgradnje za razvoj i život datog društva i države“. U tom smislu navodi se da je „Muhamed rekao: ‘Jedan dan rata vrijedi više kod Boga nego čitav mjesec posta’, što može objasniti „krvavu historiju muslimanskog carstva koja je bila ispunjena tako reći permanentnim ratom“.¹⁶

Zatim se navodi „podjela muslimanskog prava“ na građansko pravo, koje je obuhvatalo „norme i zakone koji su propisivali privatne pravne odnose među muslimanima“, „kazneno pravo“, u kojem je naročito dolazio do izražaja „klasni karakter prava“, što se odražavalo u novčanim kaznama koje „iako su bile za manje imućne blaže, ipak su ih razmjerno teže pogađale, od onih koje su bile propisane za imućnije“.¹⁷ Među zločinima i prestupima najvažnije mjesto, kako se ističe, zauzimali su „imovinski delikti s razmjerno najtežim kaznama, a isto tako i delikti protiv morala, koji su bili, ipak, blaže kažnjavani“. Najtežim deliktom smatralo se „brakolomstvo koje se kažnjavalo smrtnom kaznom“, a smrtna kazna se „stepenovala i izvršavala zakopavanjem, kamenovanjem, sječenjem glave i vješanjem“.¹⁸

Konačno, zaključuje se da je „i pravo osmanlijske države izražavalo svoj klasni karakter po svojoj sadržini i cilju i svoje klasno porijeklo po onim faktorima koji su ga stvarali“.¹⁹

U kasnijim udžbenicima *Opšta istorija države i prava* (od 1963. godine²⁰) islamsko pravo se, pored kanonskog, izučavalo u okviru pregleda prava u feudalnom periodu.²¹ Izričito se ističe da je šerijatsko pravo „za istoriju naših naroda od posebnog značaja“, s jedne strane jer je bilo „važće u svim našim zemljama koje su se nalazile u sastavu turske države kroz više vijekova“, a s druge strane „zbog toga što se Sanžermenskim ugovorom iz 1919. godine stara Jugoslavija obavezala

¹³ Ferdo Čulinović, *Opća historija države i prava: feudalna, buržoaska, socijalistička država* (Zagreb: Stručni odsjek N.S.O. Zagrebačkog sveučilišta, 1949).

¹⁴ Izvještaj o radu Komiteta za fakultete, visoke škole i naučne ustanove pri Vladi Narodne Republike BiH, *Arhiv BiH*, 17/47 (12. septembar 1947).

¹⁵ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 190.

¹⁶ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192.

¹⁷ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192.

¹⁸ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 192-193.

¹⁹ Čulinović, *Opća historija države i prava*, str. 193.

²⁰ Đorđo Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1963).

²¹ Đorđo Samardžić, *Opšta istorija države i prava II: Feudalni period* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1964), str. 153-168.

da će garantovati svim našim muslimanima da mogu primjenjivati šerijatsko pravo u porodičnim, nasljednim i vakufskim poslovima²².

Zatim se, ukazujući na razlike između „sakralnog“ (*fikh*) i svjetovnog (*kanuni*) šerijatskog prava, ukraćto izučavaju izvori prava, bračno pravo i krivično pravo.²³

U udžbeniku Đorđa Samardžića *Opšta istorija države i prava II: pregled razvitka države i prava u feudalnom periodu*²⁴ opisuje se odnos između duhovne i svjetovne vlasti u feudalnom periodu u Osmanlijskom carstvu²⁵ kao i pravo u feudalnom periodu: šerijatsko pravo (izvori, sekte, bračno pravo, krivično pravo).²⁶

Nešto detaljnije islamsko pravo izučavalo se na istom predmetu u udžbeniku autorice Raife Festić *Opća historija države i prava*, koji se primjenjivao do 2007. godine. Naime, u okviru poglavlja „Arabljanska država“, pored izvora prava, bračnog i krivičnog prava, što se obrađivalo i u prethodnim udžbenicima, obrađuje se i stvarno i obligaciono pravo, zatim nasljedno pravo, kao i organizacija sudova i sudski postupak.²⁷

U okviru predmeta *Istorija države i prava naroda SFRJ* islamsko pravo izučavalo se kao „pravo u našim zemljama pod Turcima“, gdje se, ukraćto (na tri stranice), obrađivalo šerijatsko pravo, njegova definicija i izvori, pri čemu se pravila razlika između „sakralnog“ i državnog prava.²⁸ Posebno se ističe da je šerijatsko pravo imalo „čisto vjerski (konfesionalni) karakter i kao takvo je obavezno za muslimane“.²⁹ Stoga se obrađivalo i kanonsko i narodno običajno pravo, kojim je bilo regulisano porodično, bračno i nasljedno pravo nemuslimana.

Islamsko pravo se nešto intenzivnije izučavalo u okviru predmeta *Historijadržave i prava Bosne i Hercegovine*, koji je formiran nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine kao samostalne i suverene države, umjesto *Istorije države i prava naroda SFRJ*, budući da se u okviru tog predmeta izučavao osmanski period historije Bosne i Hercegovine. U poglavlju „Bosna pod osmanskom vlašću“ u okviru potpoglavlja „Pravo samouprave u Bosni osmanskog doba“ izučavaju se izvori (šerijatskog) prava, krivično pravo, bračno pravo, nasljedno pravo i sudska organizacija.³⁰

²² Samardžić, *Opšta istorija države i prava*, str. 153-154.

²³ Samardžić, *Opšta istorija države i prava*, str. 157-167.

²⁴ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II: pregled razvitka države i prava u feudalnom periodu* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1963).

²⁵ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II*, str. 74, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1963), str. 149-163; Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1966), str. 333-349.

²⁶ Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava II*, str. 149-161, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1963), str. 250-259, Đorđe Samardžić, *Opšta istorija države i prava* (1966), str. 349-61.

²⁷ Raifa Festić, *Opća historija države i prava* (Sarajevo: Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu, 1998), str. 137-146.

²⁸ Avdo Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (Sarajevo: „Svjetlost“ OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1971), str. 116-119, (izdanje iz 1981), str. 120-124, (izdanje iz 1988), str. 121-124.

²⁹ Sućeska, *Istorija države i prava naroda SFRJ* (1981), str. 123.

³⁰ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Magistrat, 2003), str. 131-137.

Reformom nastavnog plana i programa koji se primjenjuje od akademske 2005/2006. godine,³¹ islamsko pravo izučava se u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi – „vertikalno poređenje“: u pogledu izučavanja države i prava u oblasti Mediterana 500–1500. godine (*Komparativna pravna historija*) i kao jedan od pravnih sistema u okviru kojih se izučavaju pojedine teme u historijsko-komparativnoj perspektivi (*Izabrane teme iz komparativne pravne historije*), te kao jedan od elemenata bosanskog prava tokom osmanskog perioda u historiji Bosne i Hercegovine.

Dakle, u osnovi se mogu uočiti dva modela izučavanja islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo: izučavanje islamskog prava u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi, i izučavanje islamskog prava kao nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru historije države i prava (Bosne i Hercegovine). U nastavku ćemo, na osnovu analize nastavnih i izvedbenih planova i programa, udžbenika, kao i ostale preporučene obavezne i dopunske literature dati pregled obiju perspektiva izučavanja islamskog prava na Katedri za historiju prava i komparativno pravo u periodu 2005–2013. godine na dodiplomskom, postdiplomskom i doktorskom studiju.

IV. Izučavanje islamskog prava u uporednoj historijsko-pravnoj perspektivi

1. Dodiplomski studij (I ciklus)

Od akademske 2005/2006. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu, u okviru novog nastavnog plana, došlo je do promjene u konceptu i dužini izučavanja *Opće historije države i prava*. Umjesto jednog dvosemestralnog nastavnog predmeta uveden je jedan jednosemestralni predmet pod nazivom *Komparativna pravna historija*, koji se izučava na prvoj godini, i drugi jednosemestralni predmet pod nazivom *Moderne pravne kodifikacije*, koji se izučava na drugoj godini studija.

U okviru *Komparativne pravne historije* izučavaju se reprezentativni pravni sistemi od najstarijih vremena do modernog doba, pri čemu se daju prikazi države i prava pojedinih zemalja, prema usvojenoj strukturi izlaganja: (I) Država, što uključuje razmatranje historijskog konteksta, organizacije vlasti, državne ideologije, sudova i sudskog postupka i (II) Pravo, što uključuje izvore za saznanje tog prava, koncept prava i pravde, materijalno pravo, i to lični status, imovinsko, porodično, nasljedno, krivično i međunarodno pravo. Reprezentativni pravni sistemi razmatraju se u tri perioda: stari vijek (3000. p.n.e. – 500. n.e.), srednji vijek (500–1500) i novi vijek (1500–1900).

³¹ Vodič kroz dodiplomski studij na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2005).

U periodu srednjeg vijeka (500– 1500) izučava se država i pravo, putem identifikovanja glavnih pravnih ideja i instituta te njihovog izučavanja u uporednom kontekstu, u Franačkoj, Bizantiji i Islamskoj državi, koje su važne za kasniji razvoj triju različitih pravnih kultura i civilizacija: pravoslavne (Bizantija), zapadne i evropske kontinentalne (Franačka) i islamske (Islamska država).

Prema tome, u pogledu izučavanja islamskog prava u okviru predmeta *Komparativna pravna historija* daje se pregled islamskog prava prema njegovoj klasičnoj formulaciji ostvorenoj u abasijskom periodu. U okviru toga izučavaju se izvori prava, koncept prava i pravde, materijalno pravo (lični status, imovinsko pravo, porodično pravo, nasljedno pravo, krivično pravo i međunarodno pravo).³²

U odnosu na ranije udžbenike, daje se produbljeniji uvid u sva navedena pitanja islamskog prava. Nakon historijskog konteksta nastanka Islamske države, organizacije vlasti, državne ideologije i organizacije sudova i sudskog postupka izučavaju se izvori prava. U okviru toga, pored glavnih i nepromjenljivih izvora prava – Kur’ana kao Božije riječi i zbirki hadisa kao „izvještaja očevidaca o riječima, djelima i prešutnim odobrenjima Poslanika islama, odnosno njegovoj praksi koja za muslimane ima normativni karakter“³³ obrađuju se i izvori za saznanje prava: djela muslimanskih pravnika, registri šerijatskih sudova (*sidžilli*), koji predstavljaju važan izvor za saznanje „prava u akciji“, odnosno praktične primjene prava, i historiografska djela. Dakle, prisutna su sva tri aspekta prava prema Alanu Watsonu – pravo u knjigama, pravo u zakonu i pravo u stvarnosti.³⁴

Zatim se u okviru koncepta prava i pravde daje osnovno značenje Šerijata – „put“ koji „prema muslimanskom vjerovanju predstavlja sistem normi objavljenih od Boga koji muslimani treba da slijede na ovom svijetu da bi postigli spasenje“.³⁵ Naglašava se razlika između Šerijata, koji je „metahistorijski i nepromjenljiv“ i *fikha*, kao „cjeline ljudskog tumačenja Šerijata uobličienog u pravni sistem“,³⁶ koji je historijski uslovljen i promjenljiv i odgovara jurisprudenciji rimskog prava.

U pogledu materijalnog prava, prvo se izučava lični status stanovništva islamske države, koje se prema kriteriju slobode dijelilo na slobodne i neslobodne (robove) i prema kriteriju vjere na muslimane i nemuslimane. Izučava se njihov pravni položaj. U pogledu slobodnih lica (*hurr*) naglašava se pravna (ne)jednakost između muškarca i žene, pri čemu se ističe pravna jednakost u pogledu imovinskih prava i krivične odgovornosti i pravna nejednakost u pogledu svjedočenja, nasljednog prava, kao i u pogledu kompenzacije za ubistvo i ranjavanje. Zatim se izučava pravni položaj robova (*rekik*, *abd* ili *mamluk*), nemuslimana koji su bili podanici

³² Fikret Karčić, *Komparativna pravna historija: predavanja i pravni tekstovi* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007), str. 112-119.

³³ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 112.

³⁴ Alan Watson „Pravo u knjigama, zakonu i stvarnosti: uporednopravni pogled“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, LV:2 (2007), str. 5-18.

³⁵ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 113.

³⁶ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 114.

islamske države i pravno imali status *ehlu-z-zimme* ("zaštićeni") i nemuslimana koji su imali privremenu dozvolu boravka na teritoriji islamske države – *mustemin* („oni kojima je garantovana sigurnost“).³⁷

U pogledu imovinskog prava izučavaju se pokretne (*menkul*), nepokretne (*gajr menkul*), zamjenljive (*mislî*) i nezamjenljive (*kimi*) stvari koje su predmet pravnih poslova, kao i zadužbine (*vakuf*), kao posebna vrsta imovine stavljene van prometa. Zatim se izučava vlasništvo, obligacije, ugovori, način njihovog zaključivanja i sl.

Slijedi porodično pravo, u okviru kojeg se izučava brak (*nikah*), kao „ugovor građanskog prava koji se zaključuje između mladoženje i pravnog staratelja mlade (*veli*), odnosno mlade, prema učenju hanefijske škole“, zatim način zaključenja ugovora (ponudom i prihvatanjem pred dva svjedoka), ugovaranje visine bračnog dara (*mehra*), koji mladoženja isplaćuje mladoj, bračne zabrane i načini razvoda braka.

U okviru nasljednog prava izučava se testamentalno i zakonsko nasljeđivanje. Daju se osnovni podaci o oporuci, dozvoljenom raspolaganju putem oporuke, uslovima, valjanosti i načinu izvršenja oporuke. Zatim se izučavaju zakonski nasljedni redovi: 1) lica kojima pripada alikvotni dio ostavštine preciziran tekstem Kur'ana – *ashabu-l-feraid*, što „predstavlja intervenciju u stari arapski način nasljeđivanja, gdje je naslijeđe pripadalo srođnicima po muškoj liniji“, 2) srođnici po muškoj liniji – *asaba*, i 3) srođnici po ženskoj liniji – *zevu-l-erham*.

U okviru krivičnog prava izučavaju se tri grupe krivičnih djela: 1) krivična djela protiv života i tijela – ubistvo i ranjavanje, 2) krivična djela koja su spomenuta u Kur'anu i za koja su određene fiksne kazne – *hudud* („granice“) i 3) krivična djela i prekršaji koji nisu precizno definisani, ali predstavljaju prekršaje vjerskih i moralnih normi – *tazir* („ukor“) ili ugrožavaju javni poredak – *sijase* („politika“). U okviru svake grupe krivičnih djela daju se osnovni podaci o djelima i predviđenim kaznama.

Konačno, u odnosu na ranije udžbenike, *Kompartivna pravna historija* prvi put obrađuje islamsko međunarodno pravo – *sijer* („postupak, tok“), koje je tretiralo odnose muslimanskih i nemuslimanskih država u doba rata i mira. U okviru toga navodi se klasifikacija zemalja u tadašnjem svijetu prema shvatanju muslimanskih klasičnih pravnika: (1) *Daru-l-islam* („kuća islama“), odnosno islamska teritorija, gdje vlada muslimanski vladar i primjenjuje se islamsko pravo; (2) *Daru-l-ahd* („kuća ugovora“), odnosno prijateljske nemuslimanske države, čiji se odnosi s islamskom državom regulišu putem ugovora, kojim se obično predviđalo plaćanje tributa (*haradž*) islamskoj državi; (3) *Daru-l-harb* („kuća rata“), odnosno neprijateljska nemuslimanska država, s kojom islamska država nema ugovor, i stoga, muslimanima na njenoj teritoriji nije dozvoljen boravak i protiv takve države može se pokrenuti rat. Zatim se izučava način pokretanja rata (*džihad*), proglašenje rata i pravila ratovanja (zabrana napadanja sveštenika, bogomolja, civila, žena i djece, uništavanja usjeva, trovanja vode itd.).³⁸

Osim toga, u okviru pravnih tekstova koji se navode nakon svakog perioda,

³⁷ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 114-115.

³⁸ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 119.

navode se odjeljci o porodičnom,³⁹ nasljednom,⁴⁰ građanskom,⁴¹ i krivičnom pravu⁴² iz Ekloge, Salijkog zakona i Kur'ana kao glavnih izvora prava država koje se obrađuju u periodu 500–1500. godine, kako bi se omogućilo upoređivanje teksta.

U drugom, izmijenjenom i dopunjenom izdanju udžbenika iz 2012. godine, izostavljeni su pravni tekstovi, ali se ispred svakog perioda daju opće karakteristike prava u uporednom kontekstu. U okviru toga daju se zajedničke karakteristike prava u srednjovjekovnim državama Mediterana (veza između religije i prava, značaj personalnog principa u primjeni prava i značaj statusa pojedinca za obim prava i dužnosti pojedinca), kao i specifične karakteristike prava u Bizantiji i Franačkoj državi s jedne strane i islamskog prava s druge (razlike u izvorima prava, pojavi kodifikacije religijskog i svjetovnog prava, kao i konceptu svetosti države zasnovane na ideji kontinuiteta svetog Rimskog carstva, nasuprot Islamskoj državi, koja se nazivala *hilafetom* kao oblikom vjersko-političkog vođstva bez ikakvih konotacija svetosti i koncepta svete države).⁴³

U okviru predmeta *Moderne pravne kodifikacije* izučavaju se kodifikacije, uglavnom, građanskog prava 19. i 20. vijeka. Za izučavanje islamskog prava relevantno je izučavanje razvoja kodifikacija u muslimanskom zemljama Mediterana u predmodernu doba.⁴⁴ Spori tok procesa kodifikacije – *taknina* („načiniti zakon“) u muslimanskim zemljama objašnjava se činjenicom da je u islamskom konceptu prava zakonodavac (*el-hakim*) Bog, a tumači Božijeg prava kompetentni učenjaci (*ulema*), dok država ima zadatak da primjenjuje tako formulisano pravo. Stoga, takav koncept nije ohrabrivao kodifikaciju.⁴⁵

Zatim se objašnjava proces jačanja državnog zakonodavstva, odnosno izdavanje *kanuna*, koji svoj vrhunac dostiže u Osmanskoj državi. *Kanuni* kao „sultanov običaj“ (*urf-i sultani*), odnosno „osmanski običaj“ (*urf-i osmani*) porede se s kodifikacijama običajnog prava u Evropi u kasnom srednjem vijeku⁴⁶ itd.

Nakon toga obrađuje se Osmanski građanski zakonik (Medžella), kao „kodifikacija šerijatskog prava prema tumačenju hanefijske pravne škole“⁴⁷. Izučava se, kao i kod drugih zakonika, njen nastanak, izvori, sistem, karakter i recepcija,⁴⁸ a zatim se daje izbor zakonskih tekstova (99 pravnih pravila).⁴⁹ Osim toga, izučava se Egipatski građanski zakonik,⁵⁰ kao „sinteza evropskih i islamskih pravnih

³⁹ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 121-128.

⁴⁰ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 128-131.

⁴¹ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 131-134.

⁴² Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 135-147.

⁴³ Karčić, *Komparativna pravna historija*, str. 69-70.

⁴⁴ Fikret Karčić, *Moderne pravne kodifikacije: predavanja i zakonski tekstovi* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006), str. 20-22.

⁴⁵ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 21.

⁴⁶ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 21.

⁴⁷ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 96.

⁴⁸ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 95-99.

⁴⁹ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 100-106.

⁵⁰ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 119-122.

ustanova“,⁵¹ koji je, koristeći šerijatsko pravo kao jedan od izvora, a ne isključivog izvora kodifikacije, pokazao nove odnose između Šerijata i pozitivnog prava u muslimanskom svijetu, i kao takav bio „pogodan za recepciju u drugim arapskim zemljama koje su se odlučile za put modernizacije“.⁵² Zatim slijedi izbor iz Egipatskog građanskog zakonika.⁵³

Osim obaveznih, nudi se nekoliko izbornih predmeta u okviru koji se izučava islamsko pravo. Naprimjer, u okviru predmeta *Pravne kulture* daje se pregled različitih pravnih kultura putem razmatranja koncepta prava, rasprostranjenosti kulture, izvora prava i sudskog postupka. Pravne kulture koje se komparativno izučavaju su: kultura civilnog / evropskog kontinentalnog prava, anglo-američka pravna kultura, jevrejska pravna kultura, kanonsko pravo, islamska pravna kultura i mješovite pravne kulture.

U okviru izbornog predmeta *Stare kodifikacije*, koji ima za cilj da razvije sposobnost studenata za sagledavanje pojedinih pravnih instituta u historijskoj i komparativnoj perspektivi, previđeno je izučavanje osmanskih *kanunama*.⁵⁴

2. Postdiplomski studij (II ciklus)

U okviru obaveznog predmeta *Izabrane teme iz komparativne pravne historije* na II ciklusu studija na Historijsko-pravnom smjeru izučavaju se izabrane teme velikih pravnih kultura u historijsko-komparativnoj perspektivi („vertikalno poređenje“). Prilikom poređenja svako pitanje razmatra se u okviru 3 pravna sistema: a) staro bliskoistočno, b) islamsko pravo i c) moderno englesko pravo. Teme koje se izučavaju i upoređuju u okviru navedenih pravnih sistema su: koncept i izvori prava, sudovi i suđenje, evolucija prava, status pojedinca, ugovori, vlasništvo, brak i porodica, zločin i kazna (krivično pravo), rat i mir (međunarodno pravo).

Na postdiplomskom studiju promijenjen je pristup i koncept izučavanja uopće, a time i izučavanja islamskog prava. Naime, za razliku od dodiplomskog studija, gdje se u udžbeniku daju osnovni podaci o izvorima, konceptu, materijalnom islamskom pravu i sudskom postupku u klasičnom periodu, na postdiplomskom studiju koriste se i kritički sagledavaju savremeni relevantni tekstovi o pojedinim temama, s ciljem pružanja produbljenog uvida u islamsko pravo u historijsko-komparativnoj perspektivi.

Tako se, u pogledu koncepta prava, izučava islamsko i englesko pravo u komparativnoj perspektivi, što, između ostalog, obuhvata autoritet iz kojeg proizlazi pravo, prirodu i obim prava, odnos religije i prava, definiciju krivičnog djela, vrste

⁵¹ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 121.

⁵² Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 121.

⁵³ Karčić, *Moderne pravne kodifikacije*, str. 123-128.

⁵⁴ Ovaj se predmet još nikad nije izvodio.

krivičnih djela i kazni predviđenih u dva sistema, presumpciju nevinosti, jednakost pred zakonom, tretiranje apostazije i blasfemije, porodično i imovinsko pravo i sl.⁵⁵

Zatim se, u pogledu izvora prava izučava odnos između engleskog općeg prava (Common Law) i islamskog prava prema tekstu: John A. Makdisi, „The Islamic Origins of the Common Law“.⁵⁶ Naime, sudeći prema ovom autoru, Common Law pravni sistem ima korijene u islamskom pravu, čime se objašnjavaju sličnosti između ova dva pravna sistema u pogledu prenosa vlasništva na stvari u trenutku zaključenja ugovora, institucije islamskog *istihqaqa* kao sredstva za povrat zemlje nakon uzurpacije, koja se kasnije pojavila u engleskom pravu, (sličnost se ogleda i u slučaju gubitka posjeda), postojanja porote (*lafifa* u islamskom pravu), nepostojanju apelacije u oba pravna sistema itd.

U pogledu evolucije prava izučava se fenomen pravnih škola u islamskom pravu.⁵⁷ U tom smislu, polazeći od značenja riječi *madhhab* (mezheb), kao izvedenice od arapskog glagola „*dhahaba yadhhabu*“ (ići / otići), koja znači „ono koje se prati“ ili još bliže „mišljenje ili ideja koju neko usvoji“, ⁵⁸ izučava se nastanak i razvoj personalnih škola, proces prelaska s personalnih na doktrinarne škole, te opstanak i rasprostranjenost pravnih škola.

Pitanje statusa pojedinca razmatra se u pogledu pitanja identiteta stanovnika muslimanskih država (u historijskom kontekstu) ili islamske države (u teorijskom diskursu). Razmatra se refleksija pitanja građanstva u radovima nekih savremenih muslimanskih autora, da li je status stanovnika muslimanskih država (ili islamske države u teorijskom diskursu) određen religijskim pripadanjem ili teritorijalnim vezama, ⁵⁹ odnosno „jesu li nemuslimani i dalje *zimmije* (*dhimmi*) teorijske islamske države ili građani historijskih muslimanskih nacionalnih država“.⁶⁰ Dakle, razmatra se pitanje građanstva kao novog identiteta pojedinca razvijenog u moderno doba i muslimanski klasični i politički i religijsko-pravni jezik, koji su vrlo često međusobno suprotstavljeni. Postavlja se pitanje mogućnosti napuštanja historijskih kategorija u korist koncepta punog građanstva, rješavanje problema nesaglasnosti činjenica i ideja i sl.

⁵⁵ Sam Solomon, Kathryn Wakeling, „A Comparison Table of Shari’ah Law and English Law“, http://europenews.dk/files/Final_Sharia_Law_and_English_Law_Table.pdf, pristupljeno 12.2.2014.

⁵⁶ John A. Makdisi, „The Islamic Origins of the Common Law“, *North Carolina Law Review*, 77:5 (1999), 1635-1739.

⁵⁷ Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), str. 150-177.

⁵⁸ Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, str. 150.

⁵⁹ Fikret Karčić, „Koncept građanstva u savremenoj islamskoj pravnoj misli“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLVI-2003 (2004), str. 313-329.

⁶⁰ Karčić, „Koncept građanstva u savremenoj islamskoj pravnoj misli“, str. 313.

U pogledu braka i porodice izučavaju se bračni ugovori u islamskom porodičnom pravu,⁶¹ s posebnim osvrtom na bračne ugovore u Egiptu.⁶² U tom pogledu daje se historijski pregled zaključivanja ugovora o braku u Egiptu od pre-dislamskog perioda, preko ranog islamskog i osmanskog perioda do savremenog doba⁶³ u historijsko-komparativnoj perspektivi.

Konačno, u pogledu međunarodnog prava u velikim pravnim kulturama izučava se pitanje džihada u islamskom pravu prema tekstu „Džihad, ratovanje i terorizam“ autora Khaleda Abou El-Fadla.⁶⁴ Izučava se islamski koncept džihada kao „mukotrpnog rada ili borbe za postizanje pravednog cilja“, koji je kao „poziv na pravdu i istinu apsolutan i neograničen“, nasuprot konceptu ratovanja *kital*, koje je uslovljeno i ograničeno. Ističe se razlika u konceptu džihada i „svetog rata“ u katoličanstvu.⁶⁵ U tu svrhu izučavaju se rani kršćanski pogledi na nasilje, rat i mir.⁶⁶

Na Komparativno-pravnom smjeru, u okviru obaveznog predmeta *Komparativno pravo* kao jedan od pravnih sistema, pored civilnog i Common Law, izučava se i islamsko pravo u savremenoj perspektivi – „horizontalno poređenje“. Osim poređenja izabраниh područja materijalnog prava u tri navedena pravna sistema, izučavaju se i odnosi među pravnim kulturama: pravni transplant, struktura, izvori, postupak i sl. Za razliku od vertikalnog poređenja u okviru *Komparativne pravne historije* kao „vertikalnog komparativnog prava“, na ovom smjeru vrši se „horizontalno poređenje“, odnosno izabrane teme velikih pravnih sistema u savremenoj perspektivi.⁶⁷

Na oba smjera, kao izborni predmet nudi se predmet koji se bavi izučavanjem mogućnosti reforme šerijatskog prava – *Savremeni problemi pravne reforme umuslimanskom svijetu*. Kao jedini predmet koji se bavi isključivo islamskim pravom, fokusira se na savremene probleme koji su vezani za pravnu reformu u muslimanskom svijetu. Budući da se pravni sistemi muslimanskih zemalja sastoje od dvije komponente – svjetovnog i islamskog prava, svaki pokušaj reforme, posebno modernizacije, neophodno se suočava s pitanjima mogućnosti reforme islamskog prava, njene legitimizacije i metoda.

Stoga, osnovna pitanja koja se u okviru ovog predmeta izučavaju, između ostalog, uključuju: teorijske i praktične mogućnosti reforme šerijatskog prava,

⁶¹ Asifa Quraishi i Frank E. Vogel (ed.) *The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008).

⁶² Amira El-Azhary Sonbol, „A History of Marriage Contracts in Egypt“, u *The Islamic Marriage Contract*, str. 87-117.

⁶³ Sonbol, „A History of Marriage Contracts in Egypt“, str. 90-117.

⁶⁴ Khaled Abou El-Fadl, „Džihad, ratovanje i terorizam“, u *Savremene muslimanske dileme: pluralizam, ljudska prava, demokratija, pravda, džihad, ekstremizam, terorizam*, Ahmet Alibašić (ur.) (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2010), str. 273-299.

⁶⁵ Fadl, „Džihad, ratovanje i terorizam“, str. 275.

⁶⁶ Louis J. Swift, „Early Christian Views on Violence, War, and Peace“, u *War and Peace in the Ancient World*, Kurt A. Raafflaub (ed.) (Blackwell Publishing, 2007), str. 279-295.

⁶⁷ Ovaj smjer nikada se nije izvodio na II ciklusu studija. Stoga, usljed nedostatka izvedbenih planova ne možemo ponuditi detaljnije informacije o izučavanju islamskog prava.

modernističku jurisprudenciju i zakonodavstvo i metode reforme, opće domete i perspektive modernističke jurisprudencije, izazov jednakosti i odgovore islamske pravne nauke, te autoritet i islamsku normativnost.⁶⁸

U pogledu teorijskih i praktičnih mogućnosti reforme šerijatskog prava,⁶⁹ naglašava se razlika između promjenljivih i nepromjenljivih izvora i razmatra pitanje mogućnosti njihove reforme. U pogledu nepromjenljivih izvora, koje principijelno, nije bilo moguće mijenjati, što je bila „neminovna posljedica učenja o Božanskom porijeklu Kur’ana, i Božanskom nadahnuću Muhameda (a.s.)“, ⁷⁰ ukazuje se na mogućnosti reforme i ovih tekstova putem tumačenja i to: utvrđivanjem vremenskog slijeda propisa (kada se npr. o jednom pitanju govori na više mjesta u Kur’anu) i ustanovljavanjem norme po kojoj se postupa, primjenom teorije derogacije (važenje pravila *lex posterior derogat legi priori*). Osim toga, tumačenjem se trebalo odgovoriti na pitanje da li jedan propis Kur’ana ima opće važenje ili važi samo za jednu određenu situaciju (*takhsis*), ⁷¹ što je, također, predstavljalo intervenciju u nepromjenljive izvore, odnosno reformu.

U pogledu propisa zasnovanih na *idžtihadu*, kao promjenljivog izvora šerijatskog prava, ukazuje se na mogućnost njihove reforme putem *idžma’a*, koji je bio jedno od najsnažnijih sredstava samoadaptacije u islamu. Zatim, uočava se da se u praksi različitih muslimanskih država tokom historije afirmisalo više načina usklađivanja prava s izmijenjenim društvenim okolnostima, gdje su, pored selektivnog preuzimanja lokalnih običaja, prisutna i tri klasična metoda „koje je u slučaju starih prava uočio poznati historičar Henry S. Main: pravne fikcije, zakonodavstvo i pravičnost“. Zatim se, ukratko, ukazuje na svaki od ovih metoda reforme u šerijatskom pravu.

Konačno, zaključuje se da šerijatsko pravo „ne samo da posjeduje teorijske mogućnosti reforme već i bogato iskustvo praktične adaptacije“. ⁷² U tom smislu uočava se da instrumenti prilagođavanja prava izmijenjenim društvenim okolnostima uglavnom korespondiraju metodima koje poznaju i drugi veliki pravni sistemi.

U pogledu pitanja modernističke jurisprudencije izučava se proces reforme šerijatskog prava nakon druge decenije 20. stoljeća, koje je preuzela država izdajući

⁶⁸ Kao obavezna literatura na ovom predmetu nastoji se koristiti relevantna literatura i nadograđuje se u svakoj akademskoj godini. Obavezna literatura: Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma* (Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1990); Kari Vogt et al., *New Directions in Islamic Thought: Exploring reform and Muslim Tradition* (London: I.B.Taurus, 2009); Abdullahi A. An-Naim (ed.), *Islamic Family Law in A Changing World: A Global Resource Book* (London-New York: Zed Books, 2002); Khaled Abou El-Fadl, *Islam i izazov demokracije* (Sarajevo: Buybook, 2006); Abdullahi Ahmed An-Naim, *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari’a* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2008); Noah Feldman, *The Fall and Rise of the Islamic State* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2008).

⁶⁹ Fazlur Rahman, „Revival and Reform in Islam“, u *The Cambridge History of Islam: Islam Society and Civilization: Islamic Society and Civilization*, P.M. Holt et al.(ed.) (Cambridge University Press, 1970, 2008). str. 632-657.

⁷⁰ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 22.

⁷¹ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 22-23.

⁷² Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 27.

odgovarajuće pravne akte koji su u literaturi nazvani modernističko zakonodavstvo, a teorija koja im je dala idejnu osnovu i obrazloženje označena je kao „modernistička jusrisprudencija“.⁷³ Zatim se izučavaju metodi reforme šerijatskog prava: proceduralna sredstva (*al-siyāsa al-sharʿiyya*), selekcija (*takhayyur*) i eklekticizam (*taḥfīk*), reinterpretacija glavnih izvora šerijatskog prava (fetvama vjerskih autoriteta modernističke orijentacije, i modernističko zakonodavstvo)⁷⁴ kao i promjene koje su nastupile pod utjecajem reformizma. U pogledu promjena u pozitivnom izrazu šerijatskih propisa izučavaju se kodifikacije šerijatskog prava: zakoni o ličnom statusu, građanski zakonici⁷⁵, a u pogledu promjena u sadržini šerijatskih propisa izučavaju se promjene u porodičnom pravu (sklapanje braka, oblik bračne veze, raskid braka, prava i obaveze roditelja prema djeci, planiranje porodice), nasljednom pravu, vakufskom pravu, obligacionom pravu i organizaciji i postupku šerijatskih sudova.⁷⁶

Osim toga, posebna pažnja posvećuje se mogućnosti reforme islamskog porodičnog prava.⁷⁷ U tom smislu posebno se ukazuje na izazov jednakosti i odgovore islamske pravne nauke, s fokusom na pitanja pravičnosti i jednakosti u porodičnim zakonima muslimanskih zemalja, izazove, mogućnosti i metode reforme.⁷⁸

U okviru pitanja autoriteta i islamske normativnosti izučavaju se *idžtihād*⁷⁹ i rana konstrukcija autoriteta, te proces slijeđenja mišljenja poznatih pravnika i pravnih škola – *taklīd*.⁸⁰

3. Doktorski studij (III ciklus)

Od akademske 2012/2013. godine na Pravnom fakultetu uvodi se doktorski studij po novom planu i programu, predviđen reformom iz 2005/2006. godine. Od prethodnog, koji se održavao u periodu 1952–2011 i sastojao se iz istraživanja i odbrane doktorske disertacije, razlikuje se po tome što se organizira kao studij u 6 semestara. Studij se sastoji od općeg studija i studija smjera. Opći studij sastoji se od pet predmeta (svaka katedra nudi po jedan obavezni predmet). Katedra za historiju prava i komparativno pravo nudi predmet *Pravne kulture Jugo-*

⁷³ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 160-161.

⁷⁴ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 165.

⁷⁵ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 172-181.

⁷⁶ Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, str. 181-191.

⁷⁷ John L. Esposito, „*Muslim Family Law Reform: Towards an Islamic Methodology*“, *Islamic Studies*, 15 (1976), 19-51; Lynn Welchman, *Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), str. 33-45; Ziba Mir-Hosseini, „*Muslim Women’s Quest for Equality: Between Islamic Law and Feminism*,“ *Critical Inquiry* 32:4 (2006), 629-645.

⁷⁸ Zainah Anwar, Jana S. Rumminger, „Justice and Equality in Muslim Family Laws: Challenges, Possibilities, and Strategies for Reform“, *Washington and Lee Law Review*, 64:4 (2007), 1529-1551.

⁷⁹ Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), str. 86-122.

⁸⁰ Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, str. 24-57.

istočne Evrope, koji izučava pravne kulture Jugoistočne Evrope, njihovu tradiciju, i transformaciju. Fokusirajući se na pravni pluralizam Jugoistočne Evrope, izučava pored tradicije rimskog i bizantskog prava i tradiciju šerijatskog prava.

U okviru tradicije šerijatskog prava izučavaju se opća šerijatska pravila, *usuli fikh* – metodologija islamskog prava, pravna priroda, mjesto i značaj fetve u šerijatskom pravu, i upoređuje se s *responsama* rimskog prava,⁸¹ odnos *fikha* i rimskog prava i pitanje utjecaja rimskog prava na *fikh*. Zatim se izučava primjena šerijatskog prava kroz historiju bosanskohercegovačkih muslimana, utjecaj Šerijata na predratno jugoslavensko pravo, pitanje javnopravnog priznanja islama u jugoslavenskim krajevima nakon prestanka osmanske vlasti itd.⁸²

V. Izučavanje islamskog prava, kao nekadašnjeg pozitivnog prava u Osmanskoj državi, u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine

1. Dodiplomski studij (I ciklus)

U okviru obaveznog predmeta na II semestru dodiplomskog studija *Bosansko komparativno pravo* izučava se uporedno-pravni razvoj pravnih institucija u Bosni i Hercegovini, koji se u kontinuitetu može pratiti još od ranog južnoslavenskog srednjeg vijeka, pa preko osmanskog i austrougarskog razdoblja do formiranja zajedničke jugoslavenske države i njenog razvitka do 1992. godine. Poseban fokus stavlja se na komparativno izučavanje kako bi se shvatili međusobni utjecaji i preplitanje npr. šerijatskog i kanonskog, odnosno mletačkog prava s osmanskim državnim i tanzimatskim pravom itd. Iako i ovaj predmet ima komparativni pristup, islamsko pravo ne stavlja u širi kontekst, već upoređuje različite komponente pozitivnog prava u Bosni i Hercegovini kroz historiju.

Pod naslovom „Pravo u Osmanskoj Bosni“ u udžbeniku se izučava vjerska struktura osmanske Bosne počevši od procesa prihvatanja islama, koji „skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom, koja mu je prethodila čini duhovnu vertikalnu i bitnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka“.⁸³ Zatim se izučava *millet* sistem, kao „osmanski model rješavanja ‘nacionalnog pitanja’“, koji „nije bio demokratski, nego autokratski kao i sama osmanska država, ali je bio pluralistički na način koji je u Evropi tog vremena, kojom je vladala vjerska isključivost, bio nepoznat“.⁸⁴

⁸¹ Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 50-52.

⁸² Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*, str. 50-52.

⁸³ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 37.

⁸⁴ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 39.

Potom slijedi poglavlje „Pravo i sudstvo u Osmanskoj Bosni“, ⁸⁵ u okviru kojeg se izučavaju izvori prava u Osmanskoj državi, pri čemu se diferenciraju izvori šerijatskog prava (Kur'an i sunnet ili hadis) i osmanskog državnog prava (*kanuni / kanunname*). Budući da je osim islamskog (šerijatskog) i državnog ili kanunskog prava u Osmanskom carstvu u stalnoj upotrebi bilo i *miletsko* pravo, obrađuju se i izvori kanonskog prava Rimokatoličke crkve, srpsko-pravoslavnog crkvenog prava i običajnog prava jevreja.⁸⁶

Zatim se obrađuje krivično pravo u osmanskoj Bosni, čija osnova je bila šerijatsko pravo. Navode se tri grupe krivičnih djela, i objašnjava se činjenica da, za razliku od feudalnih prava koja su mu prethodila, osmansko pravo, s osloncem na Šerijat, nije pravilo razliku u kažnjavanju s obzirom na stalešku pripadnost počinioca krivičnog djela. Pravila se jedino vjerska i spolna razlika. Naime, budući da su od muslimana zahtijevani viši moralni standardi ponašanja, u pravilu su strožije kažnjavani od nemuslimana za isto krivično djelo. Isto tako, rob je blaže kažnjavan za isto krivično djelo od slobodnog čovjeka. U pogledu spolnih razlika, iz sličnih moralno-patrijarhalnih razloga, kazne za žene bile su strožije nego za muškarce.⁸⁷

Zatim se izučava „šerijatsko bračno pravo“, koje uključuje definiciju braka, način zaključenja braka bračnom ponudom (*idžab*) i prihvatom (*kabul*), ugovorne strane (mladoženja i skrbnik mlade (zastupnik / *vekil*), bračne smetnje za zaključenje braka i razvod braka.⁸⁸ Zbog potrebe kompariranja instituta i prava u osmanskoj Bosni, što je i cilj predmeta, slijedi ženidbeno pravo Katoličke crkve,⁸⁹ bračno pravo Pravoslavne crkve⁹⁰ i jevrejsko bračno pravo.⁹¹

Zatim slijedi šerijatsko nasljedno pravo, koje je „bilo skoro u cijelosti regulirano odredbama Kur'ana“, gdje je, osim što su postavljeni opći principi prava nasljeđivanja, izričito i do detalja izložen i određen, sa svim alikvotnim nasljednim dijelovima, intestatski nasljedni red (*feraiž*).⁹²

Nakon toga izučava se *tanzimat* i tanzimatsko pravo u okviru kojih se izučavaju Hatišerif od Gulhane, Hati Humajun (Hatt-i Humayun), Ramazanski zakon, Saferska naredba i Medžella (Osmanski građanski zakonik).⁹³

⁸⁵ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 44-62.

⁸⁶ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 45-50.

⁸⁷ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 51.

⁸⁸ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 51-53.

⁸⁹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 53-54.

⁹⁰ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 54-56.

⁹¹ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 56-57.

⁹² Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 57.

⁹³ Imamović, *Uvod u historiju i izvore bosanskog prava*, str. 63-71.

2. Postdiplomski studij (II ciklus)

Na postdiplomskom studiju na Komparativno-pravnom smjeru⁹⁴ kao obavezni predmet izvodi se *Razvoj pravne misli i pravna praksa u BiH*, u okviru kojeg se izučava odnos pravne misli i pravne prakse u BiH kroz njihov međutjecaj, s naglaskom na uporedno-pravni pristup. U pogledu islamskog prava, izučava se osmanski pravni poredak i njegova primjena u Bosni. Zatim se izučavaju šerijatsko i *miletsko* pravo,⁹⁵ *tanzimat* i počeci evropeizacije prava u BiH, kao i kontinuitet tanzimatskog prava i izgradnja novog austrougarskog pravnog poretka u Bosni i Hercegovini.

U pogledu izučavanja osmanskog pravnog poretka daje se opća struktura osmanskog pravnog sistema: šerijatski i običajni karakter osmanskog pravnog sistema, običajno pravo i zakon (*kanun*), odnosi između šerijatskog i običajnog prava, te oblasti šerijatskog i običajnog prava.⁹⁶ Zatim se ukazuje na strukturu i način rada šerijatskih sudova. Nakon toga daju se podaci o zvaničnom mezhebu, fetvama i vezi između fetvi i kadiluka, izvorima prava (knjige, zbirke fetvi, kanunname i šerijatski sidžili).⁹⁷ Potom slijedi pregled osmanskog prava poslije tanzimata.⁹⁸

Zatim se izučava primjena šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini, prvo u vrijeme austrougarske uprave (izvori obaveznosti, područje primjene i organizacija šerijatskih sudova, i izučavanje u okviru Šerijatske sudačke škole),⁹⁹ a zatim u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁰⁰ U tom smislu posebna se pažnja posvećuje pokušaju donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, općim karakteristikama vjerskog zakonodvstva šestojanuarske diktature, te pravnom položaju i organizaciji Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918–1941.¹⁰¹ Zatim slijedi izučavanje državnih šerijatskih sudova u Jugoslaviji u periodu 1918–1941. i obaveznost primjene šerijatskog prava. Izučava se struktura i funkcionisanje šerijatskih sudova i društveno-pravne posljedice njihovog postojanja i primjene šerijatskog prava.¹⁰²

⁹⁴ Ovaj smjer još uvijek se nije izvodio na Katedri za historiju prava i komparativno pravo. Informacije o izučavanju islamskog prava daju se na osnovu nastavnog plana i programa.

⁹⁵ Enes Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008); Ekmeleddin Ihsanoglu (ur.), *Historija osmanske države i civilizacije* (Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 2004); Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u BiH 1882-1899*. (Sarajevo: Magistrat, 2002).

⁹⁶ M. Akif Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, u *Historija osmanske države i civilizacije*, str. 515-550.

⁹⁷ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 551-571.

⁹⁸ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 585-596.

⁹⁹ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 73-122.

¹⁰⁰ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 133-192.

¹⁰¹ Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata* (Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008), str. 7-145.

¹⁰² Fikret Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*. (Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 1986), str. 11-155.

Nakon toga slijedi pregled primjene šerijatskog prava kao vjersko-moralnih i običajnih normi muslimana¹⁰³ nakon njegovog ukidanja kao pozitivnog prava, te interpretacija šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 20. stoljeća.

Opće informacije o religiji u periodu nakon austrougarske okupacije daju se na izbornim predmetima kao što su *Sekularna država na Balkanu* (dodiplomski studij, VIII sesmetar), gdje se obrađuju teme kao što su: odnos crkve i države u balkanskim zemljama do Prvog svjetskog rata, crkvene i vjerske nadležnosti u oblasti prava, odnos crkve i države u Jugoslaviji između dva svjetska rata, jugoslavenska revolucija kao nastavak modernizacije i sekularizacije Balkana, kao i pravna (ne)definiranost odnosa vjerskih zajednica i države u Bosni i Hercegovini kao samostalnoj državi.

Nešto detaljniji uvod u odnos crkve i države u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, odvojenost države i vjere nakon 1945, i odnos države i vjerskih zajednica u BiH 1990–2010 daje se na predmetu *Sekularna i nacionalna država*, kao izbornom predmetu na II ciklusu studija Historijsko-pravnog kao i Komparativno-pravnog smjera.

3. Doktorski studij (III ciklus)

Konačno, na doktorskom studiju (III ciklus) daje se produbljeni uvid u bosansko pravo u osmanskome periodu u okviru obaveznog predmeta Pravno-historijskog i komparativno-pravnog smjera *Bosansko pravo: tranzicija i tradicija*. Predmet izučavanja su institucije bosanskog prava u kontekstu smjene različitih državnopravnih okvira. Poseban akcent stavlja se na izučavanje prava u osmanskome periodu. Pitanja koja se izučavaju uključuju: institucije srednjovjekovnog običajnog prava u Bosni i njihovu transformaciju u okvire klasičnog osmanskog prava, institucije osmanskog prava u Bosni, modernizaciju klasičnih osmanskih pravnih ustanova u periodu tanzimatskih reformi u XIX stoljeću, recepciju osmanskog prava u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. i pitanje tranzicije pravnih sistema.¹⁰⁴

VI. Zaključak

Na Pravnom fakultetu u Sarajevu, na Katedri za historiju prava i komparativno pravo islamsko pravo se izučava u okviru dviju naučnih disciplina: komparativne pravne historije i historije države i prava Bosne i Hercegovine. Stoga se, uslovno rečeno, može govoriti o dva modela izučavanja: uporedno historijsko-pravni, i kao dio nekadašnjeg pozitivnog prava u okviru Osmanske države i, poslije, kada

¹⁰³ Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*, str. 199-213.

¹⁰⁴ Ajdin, „Pravo kod Osmanlija“, str. 515-585; Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini*; Karčić, *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*; Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini* (Beograd, 1926); Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941*.

se primjenjivalo za rješavanje personalnih pitanja muslimana, do konačnog ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine.

U odnosu na period od osnivanja Pravnog fakulteta 1946. godine do 1990-ih godina, kada se islamsko pravo uzgredno spominjalo i vrlo sažeto izučavalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*, što je bila posljedica marginalizacije religije (i time religijskog prava), uočavaju se pomaci u njegovom izučavanju nakon reforme visokog obrazovanja akademske 2005/2006. godine.

Međutim, imajući u vidu historijski značaj islamskog prava u Bosni i Hercegovini, koje je, u većem ili manjem obimu, činilo dio pozitivnog pravnog sistema od uspostavljanja osmanske uprave do iza Drugog svjetskog rata, i što su, i dalje, bez obzira na odsustvo normativnog elementa, njegovi sadržaji relevantni za muslimane, islamskom pravu se ne posvećuje dužna pažnja. Tome u prilog govori i činjenica da se, kao jedan od velikih pravnih sistema danas, izučava na mnogim akademskim institucijama u svijetu samostalno ili u poređenju s drugim pravnim sistemima (religijskim i svjetovnim).

Stoga bi se moglo razmatrati povećano izučavanje islamskog prava u okviru historije države i prava Bosne i Hercegovine. Budući da je islamsko pravo najvećim dijelom vezano za osmanski period, mogao bi se, po uzoru na pravne fakultete u Turskoj, uvesti kurs osmanskoislamskog prava.

Međutim, ne manje značajno bilo bi i povećano izučavanje islamskog prava u Bosni i Hercegovini nakon osmanskog perioda, jer se primjenjivalo tokom austrougarskog perioda, a zatim u Kraljevini SHS / Jugoslaviji za rješavanje pitanja porodičnog i ličnog statusa muslimana do konačnog ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine.

S druge strane, aktueliziranjem i ponovnim izvođenjem predmeta *Pravne kulture* na dodiplomskom studiju (predmet se ne izvodi u posljednje tri akademske godine) način izučavanja islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu pratio bi savremene tokove i pristupe izučavanju koji se primjenjuju na brojnim akademskim institucijama u svijetu. Naime, u okviru tog predmeta islamsko pravo uporedno se izučava s drugim velikim pravnim kulturama: civilnim / evropskim kontinentalnim pravom, anglo-američkom pravnom kulturom, jevrejskom pravnom kulturom, kantskim pravom i mješovitim pravnim kulturama. Dakle, insistira se na pristupu izučavanja „prava u kontekstu“ i komparativnom pristupu.

Osim toga, izvođenjem Komparativno-pravnog smjera na II ciklusu studija u okviru predmeta *Komparativno pravo* izučavalo bi se, pored civilnog i Common Law, islamsko pravo u savremenoj perspektivi – „horizontalno poređenje“.

Dakle, izvođenjem predmeta *Pravne kulture* na dodiplomskom studiju, *Komparativno pravo* na postdiplomskom studiju i *Pravne kulture Jugoistočne Evrope* na doktorskom studiju, predviđenih aktuelnim nastavnim planovima i programima, islamsko pravo bi se izučavalo uporedno s drugim velikim pravnim sistemima (na svim nivoima studija) u historijskom („vertikalno poređenje“) i savremenom kontekstu

(„horizontalno poređenje“) po uzoru na savremene pristupe u izučavanju islamskog prava, i pravnih kultura uopće, na akademskim institucijama u svijetu.

Osim toga, reformom nastavnog plana i programa akademske 2005/2006 godine na Katedri za državno i međunarodno javno pravo na Pravnom fakultetu u Sarajevu nudi se, u okviru Teorijsko-pravne nastavne grupe, pored predmeta *Pravo i etika* i *Teorija etniciteta* i predmet *Religija i pravo* (VIII semestar).

U okviru tog predmeta izučava se religijska dimenzija prava i pravna dimenzija religije i interakcija religijskih i pravnih ideja. Dakle, izučava se veza između prava i religije u historijskoj i savremenoj dimenziji (reguliranje odnosa države i religije u muslimanskim društvima, odnos crkve i države, teokratska država, sekularna država / laicizam, pluralizam i multikonfesionalne zajednice i modeli uređenja odnosa između države i vjerskih zajednica). Zatim, porede se najvažniji oblici religijski inspirisanih prava – jevrejsko pravo, kanonsko pravo i islamsko pravo, te moderno svjetovno pravo. Ovo posljednje smatramo posebno značajnim s obzirom na činjenicu da su se sve tri navedena religijska prava primjenjivala u Bosni i Hercegovini tokom historije. Na taj način daje se dužna pažnja nesumnjivom utjecaju religije na pravna shvatanja, etičke vrijednosti, institucije i običaje naroda BiH i šireg regiona.¹⁰⁵

Stoga, bez obzira na sve istaknute nedostatke u izučavanju islamskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu, može se zaključiti da je obim njegovog izučavanja dovoljan za profil kadrova koje školuje Pravni fakultet, imajući u vidu činjenicu da taj profil predstavljaju svjetovni pravници. Ta činjenica posebno dolazi do izražaja ako se uzme u obzir izučavanje islamskog prava u periodu od osnivanja Pravnog fakulteta 1946. do 1990-ih godina, kada se samo uzgredno spominjalo u okviru predmeta *Opšta istorija države i prava* i *Istorija države i prava naroda SFRJ*.

The Study of Islamic Law at the Faculty of Law in Sarajevo 2005-2013

Ehlimana Memišević

Abstract

As one of the world's major legal systems, Islamic Law is being studied at a number of academic institutions while applying different methodologies as a part of different institutional frameworks. The subject of this research is the study of Islamic Law as a part of the Department of Legal History and Comparative Law, Faculty of Law in Sarajevo, in the period between 2005 and 2013. The research is based on the analysis of the detailed teaching curriculums; textbooks and additional literature used for courses at graduate, postgraduate and doctorate studies.

Considering the fact that this topic is being researched as a part of two scientific disciplines: comparative legal history and history of law and state of Bosnia and Herzegovina, the scope of research is sufficient for the profile of staff attending the Faculty of Law.

Key Words: Islamic law, Faculty of Law in Sarajevo, Reform of higher education.

¹⁰⁵ Ovaj predmet nije predviđen aktuelnim nastavnim planom i programom.